

Yayın Geliş Tarihi: 08.01.2021
Yayına Kabul Tarihi: 25.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.856560

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 641-660
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA UNVAN-LAKAP KULLANIMLARI HAKKINDA BİR İNCELEME: UNVAN VE LAKAP KAPILARI AÇILIRKEN

Ali MIYNAT*

Öz

İslam medeniyetinin asli unsurlarını oluşturan Türkler, Araplar ve İranlılarda unvan veya lakap kullanımı çok eski bir gelenektir. Bu halklar, İslamla birlikte bazı geleneksel unvan ve lakapları kullanmaya devam ederken, onların yanına İslamî geleneğe göre yeni türetilenleri de eklemiştir. İslam'ın ilk yıllarında halifeler, hükümdarlar, valiler, vezirler ve diğer üst düzey devlet yöneticileri daha az sayıda ve kısmen mütevazî unvanlar ve lakaplar kullanırken, 10. yüzyıldan itibaren unvan ve lakap sayılarında ciddi bir enflasyon baş göstermiştir. Bu durum onların değerini düşürdüğü gibi, zamanla hükümdarlar arasında abartılı ve şaşalı unvan ve lakap kullanma yarışı ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle hilafet merkezi Bağdat'ın 945 senesinde Şii Büveyhoğulları tarafından zaptı ve Büveyhî emirlerinin Abbasi halifelerini kontrolleri altına almasından sonra görünmektedir. 10.-11. Yüzyıl İslam tarihi kaynaklarında unvan ve lakap kullanımlarındaki ölçsüzlük ve abartı hakkında sert ve çarpıcı eleştiriler, örnekler kendini göstermektedir. Bu makale yaşanan bu sürecin ortaya çıkışı, nedeni, doğurduğu sonuçlara odaklanacak, ayrıca devrin kaynaklarından örneklerle ortaya çıkan tepkiler ve eleştiriler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *İslam Dünyası, Unvanlar, Lakaplar, Abbasiler, Büveyiler.*

AN INVESTIGATION ON THE USAGE OF TITLE AND LAQAB IN MEDIEVAL ISLAMIC WORLD: WHEN OPENING THE GATES OF TITLE AND LAQAB

Abstract

The usage of titles or laqabs in Turks, Arabs and Iranians, which constitute the essential elements of Islamic civilization, is an ancient tradition. While these peoples continued to use some traditional titles and laqabs along with Islam, they also added them new ones derived from the Islamic tradition. While, in the early years of Islam, caliphs,

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Mıynat, A. (2021). Ortaçağ İslam dünyasında unvan-lakap kullanımları hakkında bir inceleme: Unvan ve lakap kapıları açılırken. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 641-660.

*Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-9000-6550, alimiynat@hotmail.com.

rulers, governors, viziers and other senior government officials used fewer and partially modest titles and laqabs, since the 10th century serious inflation started in the number of titles and laqabs. As this situation debased their value, over time, a race of exaggerated and pompous titles and laqabs emerged among the rulers. This situation appears particularly after the takeover of Baghdad in 945 by Shiite Buwayhids and the Abbasid caliphs was controlled by the Buwayhid emirs. In 10th-and-11th-century Islamic sources, rigorous and striking criticisms and examples about the inconsistency and exaggeration in the use of titles and laqabs are manifested. This article will focus on the emergence of this process, its cause, its consequences, and also the reactions and criticisms will be investigated by examples from the contemporary sources.

Keywords: Islamic World, Titles, Laqabs, Abbasids, Buwayhids.

GİRİŞ

Orta Çağ İslam dünyasında unvan veya lakap kullanımları oldukça yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Halifelerin henüz veliaht tayin edilmeleriyle birlikte çeşitli unvan ve lakaplarla anılır olmaya başlayıp, hilâfet makamına çıktıklarında ise daha şatafatlı unvan ve lakaplar aldıkları görülmektedir. Sadece halifeler değil, diğer İslam devletlerinin hükümdarları da çok sayıda onore edici unvan ve lakaplar kullanmışlar, bunların ihtişamıyla da gururlanır olmuşlardır. Hatta belli devirlerde bu hükümdarların diğer Müslüman devlet adamlarınınkinden daha fazla sayıda ve daha şatafatlı unvan ve lakaplara mazhar olmak için yarışa giriştikleri bile görülmektedir.

Devletlerarası yazışmalarda bu unvan ve lakaplar büyük bir öneme haiz olduğundan kâtiplerin yazışmalarda kusursuz bir biçimde kimleri hangi unvan ve lakaplarla takdim edeceğini kusursuz bir biçimde bilmesi gerekliydi. Bundan hareketle İslam tarihinde erken devirlerden itibaren *Edebü'l-kâtip* tarzı eserler ve kâtiplere örnek teşkil etmesi açısından çok sayıda *münşeât mecmuaları* kaleme alınmıştı. (Özaydın, 2008, s. 421-422)

İslam geleneğinde saygı ifade eden unvanlar genellikle yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak ve dünya işlerini düzene sokmakla görevli olan *halife* tarafından tevcih edilirdi. Böylece, *halife* tarafından verilmeyen unvanlar tartışmalıydı. (Uzunçarşılı, 1988, s. 15) Kaynaklar göstermektedir ki zamanla, özellikle hilafetin zayıfladığı dönemlerde, bu unvanlar hak edilmeyenlere, bazen ticarî ve idarî kaygılarla, çok iyi bir para mukabilinde verilmeye başlanmıştır. (Mez, 2000, s. 172) Bu da İslam dünyasında ciddi bir *unvan ve lakap enflasyonuna* sebebiyet vermiştir.

UNVAN VE LAKAP KULLANIMLARINDAKİ YOZLAŞMALARA ELEŞTİRİLER

Bu şehrin [Duneysir] hâkimi, Atabek'in iki oğlunun da hısmı olan Kutbeddîn'dir. Aynı zamanda Dara [Anastasiapolis-Oğuz Köyü], Mardin ve Re'sü'l-Ayn [Ceylanpınar] kentleri de ona bağlıdır. Bu bölgenin tümü,

Endülüs'ün mülûk-u tavaifine benzer çeşitli sultanların yönetimindedir. Her biri, din kelimesi ile biten büyük lakaplar ve gereksiz niteliklerle anılırlar. Sultanlarla tebaası aynıdır. Zengini ile fakiri eşittir. Kimse taşıdığı ada veya nitelendiği sığfata layık değildir. Tabii ki Şam [Suriye], Mısır, Hicaz ve Yemen'in sahibi Selâhaddin müstesna. O, fazilet ve adaletle meşhur, adına layık biridir. Onun dışındakiler, rüzgâr gibi gelip geçici, yalancı birer şahit, dini derinden yaralayan birer lakaptan ibarettirler:

Memlekette lakaplar layık olmayanlarda;

Kasılıp aslana benzemeye çalışan kediler gibi. (İbn Cübeyr, 2003, s. 177)

Dışarıdan bir kişinin Artuklu coğrafyasında kullanılan lakaplarla ilgili algısı hakkında önemli bir örnek sunan yukarıdaki satırlar, Orta Çağ'ın en önemli seyyah, şair ve ediplerinden biri olan Ebu'l Hüseyin Muhammed ibn Ahmed ibn Cübeyr el-Kinanî (1145-1217) tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, 1144 veya 1145 (Hicrî 539 veya 540) yılında İspanya'nın Valencia veya Hatib şehrinde entelektüel ve üst düzey bir devlet memurunun çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Kendi de iyi bir eğitimin ardından önce Muvahhidlerden bir emîrin sekreterliğini, sonrasında Granada valisinin kâtipliğini yapmıştır. Endülüslü olan İbn Cübeyr 1183'te gerçekleştirdiği ilk hac farızasının ardından kuzeye doğru seyahate çıkmış, birçok önemli şehri ziyaretinin ardından 14 Haziran 1184 (3 Rebiülevvel 580) tarihinde Mardin Artuklu meliki Kutbeddîn II. İlgazi'nin (572-580 / 1176-1184) idaresinde olan Düneysir'e¹ varmıştır. Endülüslü seyyah, bu şehre ait bahsinde el-Cezire bölgesindeki hükümdarların kullandıkları lakapların² son derece abartılı olduğunu, taşınan sıfat ve isimlerin bir o kadar kullananlara denk düşmediğini sert bir üslupla dillendirmekten çekinmemiştir. Hatta yazar eleştirilerini kuvvetlendirmek için önemli Arap edip ve şairlerinden İbn Reşik el-Kayrevânî'nin (390-456 / 1000-1064) kendisinden yaklaşık bir asır önce kaleme aldığı dizelere de yer vermektedir.

İslam dünyasının büyük sultanı Selâhaddin Eyyübî'nin kullanmayı hak ettiği lakapların fütursuzca sadece birkaç şehrin hâkimi olan hükümdarlar tarafından

¹Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ilçesine denk gelen şehir, yazarın bölgeyi ziyaret ettiği dönemde önemli bir ticaret merkezi olma yolunda ilk adımlarını atmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. Mıynat, 2018, ss. 45-65.

²Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğünde, "Bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad" olarak tanımlanan lakap, (Komisyon, 2005, s. 1295) tarihsel süreçte şeref payesi, halife ve hükümdarların hâkimiyet alameti olarak kullanılmıştır. (Bozkurt, 2003, s. 65) Unvan ise "bir kimsenin işi, mesleği veya toplum içindeki durumu ile ilgili olarak kullanılan ad" olup, (Komisyon, 2005, s. 2036) terim olarak ise unvan halifelerin, hükümdarların, vezirlerin, başkumandanların, ulemânın ve resmî devlet görevlilerinin sıfat ve lakaplarını ifade etmektedir. (Özaydın, 2012, s. 163) Türkçe'de bu iki kelimenin, yani lakap ve unvanın eş anlamlı gibi kullanıldığı da görülmektedir.

kullanılması onun için rahatsızlık veren bir durumdur. Endülüslü yazar bu satırları yazarken Mısır ve Suriye sultanı, Eyyûbî hanedanının kurucusu Sultan Selâhaddin (567-589 / 1138-1193) henüz Kudüs'ü almamış (1187) ve İslam dünyasının kurtarıcısı ününe kavuşmamış olmasına rağmen, onun için Selâhaddin dışındakilerin kullandıkları lakaplar 'rüzgâr gibi gelip geçici yalancı şahit'ten başka bir şey değildir. Aslında yazar seyahati boyunca Eyyûbî topraklarında uzun zaman geçirmiş, *Rihle*'sinde ise Sultan Selâhaddin'in adaletini, yumuşak başlılığını ve cömertliğini, merhametini, gücünü birçok kez vurgulayarak ona hayranlığını da gizlememiştir. (İbn Cübeyr, 2003, s. 19, 31, 47, 220)

Peki, unvan ve lakap kullanımı noktasında bölgede durum İbn Cübeyr'in anlattığı kadar vahim midir? Sadece bu devre ve coğrafyaya ait bir vaka mıdır? Bu tartışmalara, eleştirilerin en odağında görülebilecek olan Artuklu meliki Kutbeddîn II. İlgazi ile başlamamız yerinde olacaktır.

II. İlgazi, 12. Yüzyılın son çeyreğinde ön yüzünde *diyademli* yan profilden çizilmiş bir büst bulunan, kesim yeri ve tarihi olmayan bir bakır sikke darp ettirmiştir. Aslında bu figür Hıristiyan olan ilk Roma imparatoru I. Konstantinos'un (303-337) paralarındakiyle aynıdır. (Bkz. Resim 1) Yunan piskopos ve kilise tarihçisi Eusebius Pamphilius (263-339) ise bu paranın hikâyesini şu şekilde anlatır:

"Kutsal inancın gücü tarafından son derece etkilenen ruhu, İmparatorun altın sikkesinde gözlerini yukarı dikerek Tanrıya bir yakarışın pozunu olarak resmedilmiş tasvirinde anlaşılabilir ki, bu para Roma dünyasında hızla yayılmıştır." (Eusebius Pamphilius, *Vita Constantini*, s. 1039)

Resim 1: Solda: Kutbeddîn II. İlgazi'nin Bakır Dirhemi / I. Konstantinos'un Altın *Solidus*unun Ön Yüzü.

Kaynak: Barber Institute Sikke Koleksiyonu, TK041 (solda) ve R3095 (sağda)

28 Ekim 312'de imparatorun en büyük düşmanı Marcus Aurelius Valerius Maxentius (306-312)'a karşı Roma'da Milvian Köprüsü Savaşı'nda kazandığı zaferin ardından kaleme alınan bu satırlarda, Eusebius'un bu zafere ve imparatorun paraları üzerindeki pozuna dini bir anlam yüklediği görülür. Konstantinos'un paralarında ilk kullanımından yaklaşık 750 yıl sonra Artuklu sikkelerinde tekrardan görünen bu tasvirin hikâyesi, pek muhtemelen Kutbeddîn II. İlgazi tarafından bilinmez; ancak Artuklu meliki tebaası üzerindeki hâkimiyetini vurgulamak için bu

figürü kendine mal etmekten çekinmez. Daha da ilginç Endülüslü seyyahın eleştirilerini doğrular biçimde, paranın arka yüzündeki unvanlar ve sıfatlar oldukça iddialı kabul edilebilir:

ایل غازی
لمو لا نا المالك العلم
العادل قطب الدين
ملك الامرا شاه
ديارباكر

İlgâzi / li mevlanâ el-Melikü'l-Âlim / el-Âdil Kutbü'd-dîn / Melikü'l-Umerâ Şâh / Diyâr Bekr.(Artuk ve Artuk,1993, s. 90, no. 46; Lane-Poole, 1875, s. 28, no. 41; Spengler ve Sayles, 1992, s. 91, no. 31)

İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki sikkede bulunan '*li mevlanâ*' ifadesi ilk dönem Türk beylikleri sikkelerinde pek görülmez iken, Stanley Lane-Poole'un da belirttiği üzere, bu bakır sikke Artuklu melikine bağlı bir vali ya da vasalı bir kişi tarafından darp ettirilmiş olabilir. (Lane-Poole, 1875, s. 28) Diğer Türkmen beylerinin sikkelerinde de sıklıkla rastlanan Arapça *melikü'l-âlim*, *melikü'l-âdil* ve *melikü'l-umerâ* unvanlarının yanında Farsça *şâh* unvanının da kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir.³ Bu figür, lakap ve unvanlar söz konusu Türkmen liderinin bölge üzerinde güttüğü hırs ve tutkusunun paralar üzerindeki bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bölgedeki diğer Türkmen beylerinin yapı kitabeleri ve bastırdığı sikkelerde de benzer durumun sıklıkla tekrarlandığı görülmektedir. (Bkz. Karaçam, 2012)

973 senesinde Harizm'in merkezi Kâs'ta doğan, astronomi, matematik, geometri, fizik, kimya, coğrafya ve tarih gibi alanlarda çok sayıda eser kaleme alan sadece Türk-İslam tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli ilim adamlarından Bîrûnî (362-453? / 973-1061?) İslam dünyasında artan unvan ve lakap enflasyonu hakkında çarpıcı eleştirilerde bulunmaktadır. Bîrûnî, her şeyden önce Abbasi Devleti'ndeki çözülme ve erimeyi dost düşman ayrımı yapmadan kendi menfaatleri doğrultusunda hareket eden, kendilerine yardımda bulunan herkese *sahte unvanlar* tevdi etmesine bağlamaktadır. Özellikle *devle*⁴ ibaresine sahip bu unvan ve lakaplar o kadar bonkörce kullanılmaya başlanmıştır ki, saraya ait olanlar ile diğerlerini birbirinden ayırt etmek için çift sıfatlı unvanlar verilmektedir. Hatta bu çift unvanları elde etmek isteyenler çok büyük miktarda para ve hediyeyi gözden çıkarır olmuşlardır. Bu sefer de bu unvanları alanlarla, halifeye daha yakın olanları

³Bu durum yakın dönemde figürlü Artuklu sikkeleri üzerine bir eser kaleme alan William F. Spengler ve Wayne G. Sayles tarafından 'yağcılık ya da dalkavukluk' olarak nitelendirilmiştir. (Spengler ve Wayles,1992, s. 91)

⁴*Nasirü'd-devle* (devletin yardımcısı), *seyfü'd-devle* (devletin kılıcı), *amîdü'd-devle* (devletin direği), *veliyü'd-devle* (devletin dostu) vb.

(zadegânları) birbirinden ayırt etmek sorun teşkil etmeye başlamıştır. Böylece üç unsur ihtiva eden unvanlar icat edilmiştir. Hatta Pers üstün krallık fikrini temsil eden *şâhânşâh* (şahların şahı) unvanı bile kullanılır olmuştur. (Bîrûnî, 2011, s. 166)

Bîrûnî'nin satırlarından anlaşıldığına göre çığırından çıkan bu durum oldukça trajikomik bir hal almış, artık bu kişilerin unvanlarını hatırlamak bile zor olmaya başlamıştır. Kâtipler ise unvanları yazmakla ciddi zaman kaybetmektedirler. Yazar, burada mübalağaya da kaçarak onlara hitap edenlerin bu uzun hitap ve unvanlar yüzünden namaz vakitlerini bile kaçırmayla yüz yüze kaldıklarından bahsetmektedir. (Bîrûnî, 2011, s. 166)

Büveyhîlerin Bağdat'ta hâkimiyet kurdukları süreçte (334-447 / 945-1055) Abbasi halifelerini taklit etmeleri, hatta daha da ileriye gidip hiçbir anlam ifade etmeyen sahte lakap ve unvanlar dağıtmaları, vezirlerine *kâfiu'l-kufât* (mükemmeller mükemmeli), *el-kâfiu'l-evhâd* (eşsiz mükemmel), *evhadu'l-kufât* (mükemmellerin eşsizi) gibi lakaplar vermeleri Bîrûnî'nin eleştirilerinden nasibini almıştır. Bîrûnî, 2011, s. 168) Bazı Karahanlı hükümdarlarının *emîru'l-âlem* (dünyanın emîri), *seyyidu'l-ümerâ* (emîrlerin seyidi) gibi çok iddialı unvanlar kullanmalarının sonucunda, Allah'ın onları küçük düşürerek cezalandırdığını belirten Bîrûnî, buna karşılık kendi emîri Kâbûs bin Veşmgîr'in (978-981 / 998-1012)⁵ ise bu unvanlara itibar etmediğini büyük bir övgüyle anlatır. Halifelikten gönderilen mektupta kendisine *devle* kelimesiyle başlayan unvanlar teklif edilince, emîr bu mecazî unvanları kullanmak yerine Abbasi halifesi Ebû Bekr Abdülkerîm Tâi'lillâh (363-381 / 974-991) tarafından 368 (978-79) senesinde kendisine verilen *şemsü'l-meâlî* ile yetinmiştir. Hatta yazarın iddiasına göre halifeler ona *emîrü'l-mü'minîn* unvanını teklif ettiğinde, onu da reddetmiştir. (Bîrûnî, 2011, ss. 168-169)

Bîrûnî'nin ömrünün büyük kısmının, Şîî asıllı Büveyhî Devleti'nin Abbasi hilafetini kontrolüne aldığı döneme rastladığını belirtmemiz yerinde olacaktır. Abbasi halifeleri bu süreçte tamamen güçten düşmüş olup, Büveyhî emîrlerinin boyunduruğunda var olma çabası vermekteydiler. Mustekfî-Billâh (333-334 / 944-946), 333/944 yılında Abbasi halifesi ilan edilmiş, Mustekfî'nin kısa süren hilafeti döneminde ise Büveyhîler hilafet merkezi Bağdat'ı ele geçirmiştir. Büveyhî Muizzü'd-Devle Ahmed (334-356 / 945-967) 334/945-46 senesinde Bağdat üzerine yürüyerek burayı almış, ancak Abbasi hilafetini ilga etmek yerine onlarla birlikte iktidarı paylaşmayı tercih etmiştir. (Azimli, 2005, ss. 19-32; Akyol, 2018, ss. 119-130; Ünal, 2018, ss. 405-416) Halife ise asıl ismi Ahmed olan bu Büveyhî emîrine *muizzü'd-devle* lakabını tevcih ederek, onu *emîrü'l-ümerâ* ilan etmiştir. Hatta Bağdat'ın Şîî asıllı yeni Büveyhî emîrine tuğ, bilezik, saltanat alametleri, sancak vermekten de geri durmamıştır. Ancak tüm bunlar, Bağdat'taki ilk Büveyhî

⁵Bahsedilen kişi Ziyârî emîri Kâbûs bin Veşmgîr olup, 388 (998) senesinde Sâmânî ülkesinden dönerken Bîrûnî'de onunla birlikte Cürcân'a gelmiş, hatta bu çalışmada kullandığımız *el-Âsârü'l-Bâkiye* adlı eserini de ona ithaf etmiştir. (Güner, 2001, s. 44) Söz konusu eserde belki de ona yakınlığına binaen ona farklı yerlerde yaptığı övgüleri görmek mümkündür.

emîrinin gazabından kurtulmasına yetmeyecektir. Muizzü'd-Devle'nin askerleri, kendi aleyhine bazı faaliyetler yaptığını düşündüğü halife Mustekfi'nin sarayını basıp, yağmalamışlar, ardından ele geçirdikleri halifeyi Büveyhî emîrinin evine götürmüşler, ayaklarını bağlayıp, gözlerine mil çekmişlerdir. Devrik halife bu halde öleceği 338 /949 yılına kadar, saltanat sarayında tutuklu olarak kalmıştır. (İbn Tıktaka, 2016, s. 205) Halife, Ahmed'e verdiği *muizzü'd-devle* (devlete kudret veren) lakabından başka Büveyh'in diğer oğulları Hasan ve Ali'ye de sırasıyla *rüknü'd-devle* (devletin dayandığı sütun), *imâdü'd-devle* (devletin direği) lakaplarını tahsis etmiştir. Bundan sonra debdebeli unvanlar almak moda haline gelmiştir. (Hitti, 1997, s. 741) Onun esaretinin devamında, Ebû'l-Kasım, Mufî (334-363/946-974) unvanıyla halife yapılmıştır. Böylece Mustekfi devrinde Abbasi hilafeti siyasi gücünü tamamen kaybetmiş, halifelerin elinde sadece dini nüfuzu kalmıştır. Halifeler varlıklarını muhafaza edebilmek için, Büveyhî hükümdarlarına, *tacü'l-mille*, *ziyâü'l-mülk*, *gıyâsü'l-ümme* gibi kendi heybetlerini azaltıp onların şanını yücelten lakaplar verecekler, (Hasan, 1986, s. 176) bu da onların iyice itibarsızlaşmasına neden olacaktır.

Aslında hilafet merkezi zayıflama sürecine Büveyhî işgalinden bir süre önce girmeye başlamıştır. Amerikalı İslam tarihçilerinden Marshal G. S. Hodgson'un belirttiği üzere, bir zamanlar genelin benimsediği halifenin otoritesi ilk olarak devletin içerisinde ücretli askerlik yapan kişilerin yeni devletçikler kurmasıyla güçsüzleştirilmiş, başkanlığını halifenin yaptığı hükümet merkezi eyaletlerde dahi kontrolü yitirmiştir. (Hodgson, 1995, s. 13) Halifenin siyasi rolü artık, sadece debdebeli unvanlar ve lakaplar vermekten çok da fazlası değildir.

UNVAN VE LAKAP KAPILARI AÇILIRKEN

Büveyhî emîrlerinin elinde halifelerin oyuncak durumuna gelmesi, dönemin bazı edebi eserlerinde bile hicvedilmiştir. 10. yüzyıl Arap seyyahı ve şairi Ebû Dülef Mis'ar b. Mülhelhil el-Hazrecî el-Yenbûî (ö. 390/1000?) 150 beyte yaklaşan dilenci türlerini, insanlardan para koparmak için yaptıkları kurnazlıkları ve çeşitli ülkelerdeki gezintilerini dile getirdiği *el-Kasidetü's-Sasaniyye* olarak bilinen kasidesinde Halife el-Muti'yi (334-363 / 946-974) ironik bir biçimde profesyonel dilencilerin yoldaşlarından biri olarak niteler:

“Bizim üyelerimizden bir diğeri dinin dayanak noktalarından birisi, şanı ün yapmış *el-Muti*'dir;

O ki ekmeğini düzenli taksitlerle Muizzü'd-Devle'den çıkarır.” (Seâlibî, 1958, s. 357, 371; Bosworth, 1962, ss. 211-212; Mez, 1937, ss. 135-136)

Aynı devirde Abbasi halifeleri 10. yüzyıl İslam dünyasının en önemli edip ve şairlerinden Ebû Bekir Harizmî'nin (323-383/ 935-993) sivri dilinden de kendilerini kurtaramamışlardır. Meşhur tarihçi İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310 / 923) yeğeni olan Ebû Bekîr Harizmî Bağdat, Halep gibi şehirlerde eğitim almış, Hamdânî, Sâmânî, Büveyhî topraklarında yaşamış, ancak hiçbir devlet görevinde

yer almamıştır. Devlet büyüklerine karşı yazdığı sert ve kırıcı şiirlerinden, yapmış olduğu hicivlerden dolayı zindanlarda yatmış, hatta bir defasında dilinin kesilmesinden son anda kurtulmuştur. (Demirayak, 1997, ss. 220-22) İşte bu Arap edip ve şairi, Clifford Bosworth ve Adam Mez'in de eserlerinde verdiği bir hicvinde Abbasi halifelerinin unvan ve lakapları insanlara menfaatleri doğrultusunda hesapsızca dağıttığını şu mısralarla anlatmaktadır:

“Beni ne ilgilendirir ki Abbasilerin künye ve lakap kapılarını açmaları?

Öyle bir adama unvan verdiler ki ataları onu helalarının kapıcısı bile yapmazdı.

Şu bizim halifenin elinde birkaç dirhem kaldı, o da insanlara lakapları hesapsızca dağıttı.” (Seâlibî, 1958, s. 30; Bosworth, 1962, s. 213; Mez, 1937, ss. 107-108)

11. yüzyıla gelindiğinde işin seyrinin pek de değişmediği kaynaklarda açıkça görülür. 423/1032 senesinde Irak Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-Devle'ye (416-435 / 1025-1044) karşı isyan eden Türk askerler, hutbeyi Kirman Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr adına okutup, onu Bağdat'a davet ederler. Bu süreçte Celâlû'd-Devle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalır. (İbnü'l-Esîr, VIII, 2008, s. 39; Güner, 1994, s. 171) Halife el-Kâim-Biemrillah (422-467 / 1030-1074) Ebû Kâlicâr'a Kâdî'l-Kudât Ebû'l Hasan el-Mâverdî'nin de bulunduğu bir elçilik heyeti gönderir. Ebû Kâlicâr heyetten kendisine *es-sultânü'l-azam* ve *melikü'l-ümemunvanlarını* vermelerini isteyince, Bağdat'ın işgalci Büveyhî emîrine Mâverdî, *sultânü'l-azam* ve *melikü'l-ümemin* halifenin kendisi olduğunu, bu unvanları almasının mümkün olmadığını bildirir, sonrasında kendisine *melikü'd-devle* unvanı verilir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, ss. 225-226) İbnü'l Cevzî'ye göre bu unvanın karşılığında Bağdat emîrinin halifeye yapacağı ödemenin peşin mi yoksa veresiyemi olacağı konusunda uzun bir pazarlık yapılmış, neticede 2.000 Sâbüri dinar, 30.000 dirhem, Sûs işi 10 ham ipek kumaş, 100 kıymetli dibace (sırmalı kumaş), 100 daha sıradan kumaş, 20 men⁶ sarısabır, 10 men kâfur, 1.000 miskal⁷ amber, 1.000 miskal misk, 300 çini tabak, ayrıca saray mensupları için 5.000 mağribi dinar, reisü'r-rüesâ Ebû Talib ibn Talib bin Eyyûb'a da 100 dinar, 5.000 dirhem ve 10 dibace giysi gönderilmiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 226) İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem* adlı eserindeki bu kayıtlar yukarıda verdiğimiz hicivlerdeki haklılık payını göstermesi ve bir unvanın karşılığında o devirde Abbasi halifesine ne miktarda bir ödeme yapıldığını, ne tür hediyeler sunulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁶Yaklaşık 816 g'a denk gelen eski bir ölçü birimi. Abbasiler devrinde 260 dirhemlik menni İslam dünyasının kısmen her yerinde kullanılan standart ağırlık ölçülerindendir. Geniş bilgi için bkz. Kallek, 2004, ss. 105-107.

⁷4,25 g'a denk gelen ağırlık ölçü birimi. Bkz. Kallek, 2005, ss. 182-183.

Bağdat'ta hâkimiyetini tekrardan tesis eden Irak Büveyhî emîri Celâlû'd-Devle'nin (416-435 / 1025-1044) *meliku'l-mülûk* (kralların kralı) unvanı alması bazı âlimler tarafından uygun bulunurken, bu durum Mâverdî tarafından Allah'ın sıfatının bir gaspı olarak görülmüştür. (Mez, 1937, s. 87; Mez, 2000, s. 108) Dinî gayretten kaynaklanan bu tavır şu hadise dayanmaktadır:

إِنْ أَنْعَمَ الْأَسْمَاءُ عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يَتَسَمَّى الرَّجُلُ بِاسْمِ مَلِكِ الْأَمْلَاقِ / “Allah katında en çirkin isim, bir kişinin kendisine *meliklerin meliki* ismini vermesidir.” (Buhârî, 1989, s. 6154, no. 114)

Öncesinde *şâhânşâh-ı a'zam* (büyük kralların kralı) unvanına sahip iken Celâlû'd-Devle 429/1037 senesinde rakip Büveyhî emîrleri karşısında üstünlük elde etmek için, halifeden *melikü'l-mülûk* unvanını da talep eder. Başta halife buna sıcak bakmazken, sonradan bu unvanı ona tevdi eder. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu durum halk nezdinde büyük bir infiale yol açar. Hutbelerde bu unvanı okuyan hatipler bunun ilahî bir sıfat olduğunu ve sadece Allah'a ait olabileceğini düşünen cemaat tarafından taşlanır. Halife ise bu karışıkları durdurmak için fakihlerine bu unvanın meşru olduğunu ve “*yeryüzündeki meliklerin meliki*” manasına geldiğini bildiren bir fetva hazırlar. Ancak *kâdî'l-kudât* (kadıların kadısı) olan Mâverdî bu yönde bir fetva vermeyi reddedecektir. (İbnü'l-Esîr, VIII, 2008, s. 66; Sümertaş, 2008, ss. 48-49; Mez, 1937, s. 136; Mez, 2000, s. 171)

İşin ilginç yanı ise aynı tarihlerde İslam dünyasında yıldızı yeni parlamakta olan Selçuklu ailesinin bazı fertleri Mâverdî'nin kullanılmasını uygun bulmadığı unvanları ele geçirdikleri bölgelerde kullanmaya başlamışlardır. Çağrı Bey (ö. 451/1059) hicrî 428 (miladî 1037) senesinde, Merv şehrini fethettikten sonra bu şehirde *melikü'l-mülûk*, (Sevim, 1993, s. 184) Tuğrul Bey ise bir yıl sonrasında Serahs'da Gazneli Mesud'a karşı elde edilen zaferin ardından, Nişabur'daki camilerde *es-sultânü'l-muazzam* unvanıyla hutbeler okutmuştur (429/1038). (Beyhakî, 2019, ss. 518-519; İbnü'l-Esîr, IX, 2008, s. 367; Râvendî, I, 1999, s. 95; Köymen, I, 2011, s. 264; Demirci ve Saçar, 2019, ss. 285-286; Genç, 2002, ss. 639-659) Selçuk Bey'in unvan ajandasında ayrıca Mâverdî'nin sakıncalı unvanlardan biri olarak gördüğü *şâhânşâh* da yer almaktaydı ki bu iki unvanı da sikkelerinde kullanmıştır. (Bkz. Resim 2) Kaderin cilvesi, Tuğrul Bey Rey şehrini ele geçirdikten sonra (435/1043-44), Mâverdî, devrin Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillah tarafından Selçuklu sultanına elçi olarak gönderilecektir. Sultanın yanında bir yıl kadar kalan Mâverdî, bu ziyaretinin ardından Bağdat'a döndüğünde halifeye Tuğrul Bey ile ilgili oldukça olumlu bir rapor sunmuştur. (Kallek, 2003, s. 180; Özaydın, 2001, s. 210)

Resim 2: Tuğrul Bey'in Hicrî 445 (Miladî 1053/4) Senesinde Rey Şehrinde Bastırdığı Altın Dinar, 3,60 g, 24,0 mm..

Kaynak: The David Collection, Envanter no. C477

Sikkenin arka yüzünde *Muhammed resul Allah / es-sultânü'l-muazzam / şâhânşâh / Tuğrul Bey / Ebu Talib* ifadesi okunmaktadır. (<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/coins/c477?back=1&show=design>, erişim: 12.12.2020)

Aslında İslam dünyasında *şâhânşâh* unvanı ilk olarak Büveyhî emîri Adûdu'd-Devle (368-372 / 949-983) tarafından tercih edilmişti. (Hitti, 1997, s. 742) Hatta bir rivayete göre hutbelerde *şâhânşâh*'ın yanında Arapça karşılığı olan *melikü'l-mülük* unvanını da kullanmaktaydı. (İbn Tagrıberdî, 1992, s. 146; Azimli, 2005, s. 26) Philip K. Hitti'ye göre ise *melikü'l-mülük* unvanı ilk olarak Adûdu'd-Devle'nin oğlu Bahâu'd-Devle (379-403 / 989-1012) tarafından kullanılmıştır. (Hitti, 1997, s. 742, n. 928) Bahâu'd-Devle'nin sikkelerinde *melikü'l-mülük* unvanına rastlanmazken, henüz hâkimiyetinin ilk yıllarında hicrî 381'de (miladî 991-2) Bağdat'ta üzerinde *el-melikü'l-şâhânşâh* ifadesinin bulunduğu gümüş dirhemler bastırdığı bilinmektedir. (Lane-Poole, 1876, s. 217, no. 682) Bunun dışında *el-melikü'l-adl şâhânşâh* unvanıyla Bağdat, Basra ve Suk el-Ahvaz'da altın ve gümüş sikkeler darp ettirmiştir. (Lane-Poole, 1876, ss. 213-217, no. 668-682)

Görüleceği üzere Mâverdi'nin alınmasını uygun bulmadığı unvanlar, aslında Celâlû'd-Devle'nin hâkimiyet yıllarından yarım asır kadar öncesinden kullanılmaya başlanmıştı. 11. asrın ikinci çeyreğinde bu unvana karşı çıkılması, Büveyhîlerin artık güçten düşmeye başlamış olmasıyla açıklanabilir. Mâverdi'nin bu tepkisi din âlimlerinin, Marshal G. S. Hodgson'ın ifadesiyle “*artık kesin bir şer'î alan belirlemeye ve halifelerin onayına bırakılmış arta kalan siyasî alan için oldukça genel bir meşrulaştırmaya kapı açmaya artık pek istekli olmadıkları*” fikriyle bağdaşmaktadır. Bu dönemde “*kapsamlı bir şer'î siyasî düzen geliştirme*” çabasına girişilmiş, bunun da öncülüğünü Mâverdi (ö. 1058) yapmıştır. Mâverdi özellikle halife otoritesinin tâbi durumdaki kişilere devredilebileceği şer'î şartları formüle etmekle ilgilenmiş ve bu yetki devri için daima zorunlu görünen düzeni ve hukukî meşruiyeti sağlamaya çalışmıştır. (Hodgson, 1995, s. 13)

Ancak Mâverdî, unvanların kullanımı konusunda oldukça hassas görünmesine karşın, 429/1037 yılında *akdâ'l-kudât* (en büyük kadı) unvanını almaktan geri durmayacaktır. Bu unvanı kullanmaya başlayınca, bazı âlimler onu ayıplamışlar ve bu unvanın da ilahi bir anlam taşıdığı yönünde yorumlar yapmışlardır. Ebü't-Tayyib et- Taberi ve es-Saymeri'ye gibi âlimler bir kimsenin bu unvanı alıp kullanmasının caiz olmadığı yönünde fetvalar vermiştir. Fakat Mâverdî, bu tür eleştirilere kulak asmayıp ölünceye kadar bu lakabı kullanmıştır. Çünkü adı geçen âlimler, vaktiyle, Celalüddeve'nin *melikü'l-mülûk* unvanı almasına itiraz etmemişlerdi. (Akyüz, 2015, s. 1177) Diğer taraftan Mâverdî'nin, *kâdî'l-kudât* (kadıların kadısı) ve *akdâ'l-kudât* (en büyük kadı) gibi ilahi olarak değerlendirilecek unvanları kullanması, diğer eylemleriyle bir tezat olarak görülebilir. Bu karmaşık ve trajikomik durum aslında bu devirde unvan ve lakap kullanımıyla ilgili standartların tamamen ortadan kalktığını göstermektedir. Kaynaklar sonraki yıllarda da belli bir standartın oluşmasının kolay olmadığını göstermektedir.

Yaşanan tüm bu olayların tanığı olan Büveyhîler devri tarihçisi Hilâl bin Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056), bir kısım Abbasi vezirleri ve halifelerini anlattığı *Kitabu Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ* adlı eserinde halife el-Kâim-Biemrillâh'ın artık hak eden kişiye verilebilecek bir unvanın kalmadığından şikâyet ettiğini belirtir. Diğer taraftan yazar unvan ve lakapların olması gerektiği alanların dışına çıktığını vurgulamış, “*Küçük olanın lakabı büyük olanunkinden daha büyük oldu*” diyerek bu aşırılık ve ölçüsüzlüğe dikkatleri çekmiştir. (Hilal es-Sâbî, 1958, s. 169) Bu unvanların sayısal olarak artması, eşitsiz bir şekilde dağıtılması, şatafatlı ve ağdalı kullanımların yaygınlaşması değerlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu durum da rütbelere ve derecelere bayağılaştırmış, hatta toplum içindeki sosyal ayrımları da bulandırmıştır. Hilal es-Sâbî, özellikle Büveyhî emîrleri Adudu'd-Devle'nin son yıllarında ve Samsâdü'd-Devle'nin (372-376 / 983-987) günlerinde bu orantısızlığın arttığını belirtir ve eserinde bunlara dair çeşitli örnekler sunar (Hilal es-Sâbî, 1958, ss. 169-170)

Büyük Selçuklu veziri ve devlet adamlarına yöneticilik sanatına dair bilgiler veren *Siyâsetnâme* adlı eserin yazarı Nizâmülmülk(1018 - 1092) unvan tevcihinde yaşanan yozlaşmaya dikkat çeken yazarlardan bir diğeridir. Bu konuya oldukça uzun bir bahis ayıran Selçuklu veziri, çarpıcı örneklerle iddialarını desteklemeye çalışmıştır. Öncelikle, taşıdığı lakabın kişinin değeri ve makamını bildirmesi gerektiğini, memleketin şereflerinden birinin lakabı korumak olduğunu söyleyen Nizâmülmülk, lakap ve unvanların sayısı arttığında ve hak etmeyen kişilere verildiğinde kıymetinin olmayacağına vurgu yapmıştır:

Bir pazarcının lakabı ile bir dihanın [köy aristokrati] aynı olunca, bir âmid [sivil vali] ile tanınmışın [marufî] lakabı arasında hiçbir fark olmayınca, her makam arasında da bir fark olmaz ve her ikisi bir olur. Bir imamın veya kadının lakabı, müînü'd-dîn (dinin yardımcısı, savunucusu) olduğu zaman, şeriat ilminden hiç haberi olmayan, belki yazmayı ve

okumayı da bilmeyen Türk çırağına [şâkird-i Türkî] veya bir Türk kethüdasına müinü'd-dîn lakabı verdikleri zaman, âlim ile cahil, kadılar ile büyüklerin çırakları arasında ne fark kalır? Lakap düzenlemesinde her ikisi bir olur. Bu doğru değildir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 105)

Devamında Nizâmülmülk, Türk ordusu emîrlerinin daima devle ibaresiyle başlayan *hüsâmü'd-devle* (devletin kılıcı), *seyfü'd-devle* (devletin kılıcı), *yemînü'd-devle* (devletin sağ kolu), *şemsü'd-devle* (devletin güneşi) ve bunlara benzer unvanlar kullandıklarını belirtir. Hâcegân (efendiler) âmidân (beyefendiler) ve diğer makam sahiplerinin (mutasarrıfân) ise *amîdü'l-mülk* (saltanatın direği), *zâhirü'l-mülk* (saltanatın hâmisî), *kıvâmü'l-mülk* (saltanatın desteği), *nizâmü'l-mülk* (saltanatın düzeni) ve benzeri mülk kelimesi içeren lakaplar aldıklarını ve bu durumdan rahatsızlığını ifade eder. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 105-106)

Lakabın onu taşıyan adama uygun olması gerektiğini vurgulayan Nizâmülmülk, aynı zamanda âlimlere ve imamlara yakın olduğu için, ilmi yeterliliği olmadığı halde birilerine *mezdü'd-dîn* (dinin gücü), *şerefü'd-İslam* (İslam'ın şerefi), *seyfü's-sünne* (sünnetin kılıcı), *zeynü's-şeri'a* (şeriatın süsü), *fahrü'l-ulemâ* (âlimlerin ihtiharı) ve benzeri lakapların verilmesine hükümdarların müsaade etmemeleri gerektiğini yazar. *Din ve İslam* ibareli lakapların âlimlere, *devle* ve *mülklü* lakapların ise hâcelere [efendilere] ait olduğunu, herkesin derecesini bilmesi ve ibret almaları için, bu unvanları hak etmedikleri halde kullananların cezalandırılması gerektiğini belirtir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 112-113) Bütün bu işleri düzene koyacak, yürütecek, lakapları tekrar kendi sistemine oturtup, kötü usulleri kaldıracak kişi ise hükümdar tarafından atanacak vasıflı ve marifetli bir vezirdir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 113)

Bu noktada Selçuklu veziri, Gazneli Sultan Mahmud'un devrinin halifesinden yeni unvan ve lakaplar elde etmek için giriştiği çabayı oldukça geniş bir biçimde anlatır. Bu hikâyeye göre Gazneli Devleti'ni büyük bir sultanlık haline getiren Mahmut (388-421 / 998-1030) tahta çıktığında devrin Abbasi halifesi el-Kâdir-Billâh'tan (381-422 / 991-1031) bir lakap istemiş, halifede kendisine *yemînü'd-devle* ismini verip, göndermiştir. Sultan Mahmud Horasan ve Hindistan'da birçok şehri alarak Kuhistân-ı Irak'a gelip Rey, Isfahan, Hemedan'ı da toprakları arasına katmış, Taberistân da kendisine tâbi olduğunu bildirince Bağdat'a bir elçilik heyetiyle beraber hediyeler göndermiş ve kendisine yeni lakaplar verilmesini istemiştir. Nizâmülmülk'ün kaydına göre bu istek kabul görmemiş, bunun üzerine Gazneli sultanı Bağdat'a yeni bir heyet göndererek isteğinde ısrarcı olmuştur. Kendisinin Maveraünnehir'den Çin ve Maçın hududuna kadar hilafeti temsilen cihat ettiğini, Hindistan ve Irak'ı fethettiğini ve hatta kendisine tabi olan Semerkant emîrine⁸ bile *zâhirü'd-devle*, *müin-i hâlifetullah*,

⁸Burada Karahanlıların Batı kolunun hakanından bahsetmektedir ki bu kişi halife Kadirbillâh'ı tanıyarak, Abbasi hilafetini ilk tanıyan Karahanlı hükümdarı olan İlig Han Nasr (388-403 / 998-1013) olmalıdır. Bastırdığı sikkelerde kullandığı *mevla emîrü'l-müminîn* lakabından da bu doğrulanmaktadır. (Özaydın, 2001, s. 406)

melikü's-şark ve's-sîn gibi üç farklı unvan ve lakap verildiğini, ancak kendisine ancak bir lakabın reva görüldüğüne dair haberi halifeye ulaştırmıştır. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 106) Bunun üzerine halife Sultan Mahmud'a:

Lakap, bir adam için öyle şeref ki, onunla o adamın itibarı artar. Dünya onu bu lakapla tanır. İnsanın adı olur, baba ve anne koyar; künyesi olur, kendisi koyar ve lakabı olur, padişah verir. Bu üçünden fazla olan, fuzuli ve gülünç olur. Hiçbir akıllı adam gülünçlüğü ve imkânsızlığı kendisine reva görmez... mülk ve millet de liyakat ve maharet gösterince, padişah veya halife akranı arasında temayüz etmesi ve onlara üstün olması için şeref nişanesi olarak bir lakap ihsan eder. İster padişahın ister halifenin verdikleri lakap olsun, büyüklüğü, mevki ve yüksekliği dolayısıyla, insanlar onu artık padişahın verdiği adla çağırırlar. O, onun lakabıdır. Bu üç bir tarafa bırakılacak olursa, alınan bir lakap lüzumsuz olur. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 106-107) şeklinde cevap verir ve ekler:

Hakan [Semerkant'taki Karahanlı hakanı], cahil ve Türk'tür; bir taşra bölgesinin hükümdarıdır. Onun ricasını cahilliği ve onore edilmesi için yerine getirdik. Sen her bilgiden anlarsın, bana da yakınsın. Senin hakkındaki niyetimiz insanların konuşacağı ve yazı ile yazacağı, cahillerin yapacağı tevkiden, bir şeyden daha iyidir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 107)

Yine İranlı yazarın kaydına göre bu cevap karşısında Sultan aciz kalsa da halen yeni lakaplar elde etme konusunda ısrarcı olmuştur. Sultan Mahmud sarayında ve haremde bulunan Farsça okumayı da bilen bir Türk kadından, hakanın sarayına sızıp halife tarafından ona gönderilen ahitnameyi çalıp kendisine getirmesini ister. Bu kadın ise çeşitli entrikalarla oğlu ile birlikte hakanın sarayından bu ahitnameyi alıp Sultan Mahmud'a getirmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 107-111) Sultan ahitnameyi âlim ve kâmil bir zat ve pek çok hediyelerle birlikte halifenin sarayına gönderir. Bu ahitnamenin Semerkant çarşısında bir hizmetkârı tarafından iki çocuğun elinde çekiştirilirken görüldüğünü ve halifeye duyulan saygıya binaen satın alınıp kendisine ulaştırıldığını belirten bir mektup yazar. Aynı zamanda yeniden üç unvan tevcih ettiği Semerkant emîrinin bu fermanın değer ve şerefini bilmediğini, buna kendisinin layık olduğunu vurgular. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 111)

Bu âlim zat halifenin sarayında altı ay kalmasına rağmen Sultan Mahmud için yeni bir lakap almayı başaramayınca:

Eğer dünyanın bazı taraflarında bir padişah zuhur eder de, İslam'ı yüceltmek için kâfirlere kılıç sallar; müşriklerle savaşır, puthaneleri mescit yapar, dar-ı İslam yapar, müminlerin emiri ondan uzak olur, arada büyük nehirler, yüksek dağlar, korkunç çöller bulunur; vuku bulan hadisler, her zaman arz edilemez. Padişahın istedikleri yerine getirilmezse, o padişahın, bir şerifi onun (halifenin) naipliğine getirmesi ve ona uyması uygun mudur, değil midir?

Şeklinde bir fetva yazıp, Bağdat baş kadısına ulaştırır. Neticede baş kadının devreye girmesiyle halife ikna olur. Ve daha önce vermiş olduğu *yeminu'd-devle* lakabının yanında *emîrü'l-mille* lakabını da verir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 111)

Nizâmülmülk tarafından anlatılan bu kurgusal hikâyede aslında birçok tutarsızlık mevcut olup, satır aralarında pek muhtemelen Nizâmülmülk'ün kendi fikirlerini de yansıtan ifadeler mevcuttur. Belki de Selçuklu veziri, küçük bir lakap ya da unvanın ne kadar değerli olduğunu ve hak etmek için büyük bir çaba gerektiğini bu anekdot ile aktarmak istemiştir. Hatta Nizâmülmülk o devirde Sultan Mahmud gibi bir hükümdarın bile bir lakap almak için ne kadar uğraştığını gösterirken, kendi devrinde en küçük kişiye bile yedi veya on unvandan az bir lakapla hitap edildiğinde öfkelenip, incindiğini belirterek durumun vahametine dikkat çekmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 112)⁹Ancak halifenin hak etmeyen kişilere hak ettiklerinden fazla lakaplar verdiğini de bu hikâyeye göstermiş olur.

Kaynaklarda Mahmud'un, yukarıda zikrettiğimiz unvanlardan başka *gazi*, *sultân*, *nizâmü'd-dîn*, *kehvü'd-devle* ve *'l-İslam* gibi unvan ve lakapları da Abbasi halifesinden aldığına dair bilgiler mevcuttur. (Merçil, 2003, ss. 362-365) Gazneli Mahmud ile halife arasında böyle bir sürecin yaşanıp yaşanmadığını tam anlamıyla bilemesek de gerçekten Gazneli sultanının çağdaşlarına göre daha mütevazî unvan ve lakaplar kullandığını belirtmeliyiz. Gazneli Mahmud'un saray şairlerinden olan Ferruhî-yi Sîstânî'nin (ö. 429 / 1038) bir şiirinde diğer hükümdarların aldığı unvanları küçük görmesi, sultanın bir unvana ihtiyacı olmadığını belirtmesi, onun adının tüm unvan ve lakaplardan daha yüce olduğunu vurgulaması unvan veren makama güçlü bir sitem olarak görülebilir:

Senin nâmın bütün şahların nâmını siler süpürür; Bundan sonra Şahnâme değerini kaybeder.

Ey soylu efendi!, senin hiçbir lakaba ihtiyacın yok; senin adın üç yüz unvandan daha büyük ve daha yücedir.

⁹Siyâsetnâme'deki hikâyenin farklı bir versiyonu 15. yüzyılda İran şairleri hakkında bir tezkire kaleme alan Türk asıllı müellif Devletşah Semerkandî tarafından verilir. Bu anlatıma göre, Sultan Mahmud, Gazne ve Horasan'ı fethettikten sonra hilafet makamından bir lakap ile şereflendirilmesini ister. Elçi olarak ise devrin önde gelen Arap şairlerinden ve Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Mansûr es-Seâlibi (ç. 429/1038) Bağdat'a gönderilir. Es-Seâlibi bu vazife için bir yıl kadar orada kalmasına karşın bir sonuç elde edemez. Nihayetinde tekrardan halifenin huzuruna çıkarak Sultan Mahmud'un haşmet ve görkem sahibi bir hükümdar olduğunu, dinin bayrağını yüceltmek için çalıştığını, binlerce putperest tapınağını camiye çevirdiğini, yine binlerce kişi İslamiyet'le şereflendirdiğini bildirir. Dolayısıyla böyle dindar, mücahid ve gaziyi lakaptan mahrum bırakmak doğru olmayacaktır. Halife ise Seâlibi'nin söylediklerine katılmakla birlikte Mahmud'a, bir kölenin oğlu olması dolayısıyla lakap vermenin uygun olmayacağını söyler. Ancak sonrasında adamlarıyla yaptığı müşaverenin neticesinde Sultan Mahmud'a *sultân-ı yemidnü'd-devle veliyyu emîrü'l-mü'minîn* tarzında bir unvanı uygun görür. (Devletşah, 1977, ss. 67-68)

Her nerede biri "Mahmud" dese, senin yaptıklarının engin şümülü ve varlığının asilliğinden insanlar onun kimi kastettiğini bilir.

İkna oldum ki, hiçbir lakap Mahmud'dan iyi değildir; bu söz herkes için aşikâr ve meşhurdur.

Senin adın mizacın ile bağlantılıdır, senin mizacın ise adınla ilişkilidir; Helal olsun bir isim ve bir mizaç ile bir araya gelene ve mana ile dolu olana.

Şüphesiz her sıradan hükümdarın lakabından türettiği övgü senin için yalnız utanç kaynağı olarak görünür. (Ferruhî-yi Sîstânî, 1311, ss. 81-82; Bosworth, 1962, s. 222)

Orta Çağ İslam dünyasındaki unvan veya lakap tevcihinde ve kullanımındaki yozlaşmaya dikkat çeken bir diğer kişi modern tarihçiliğin ve sosyolojinin en önemli öncülerinden biri olan İbn Haldûn'dur(1332-1406). Meşhur *Mukaddime*'sinde yazar, Abbasi halifelerinin, devletlerinin başlangıcından sonuna kadar, halifelerin ortak lakabı olan *emîrû'l-mü'minîn*in dışında birbirlerinden ayırt edilmelerini sağlayacak *seffâh*, *mansûr*, *mehdî*, *hâdî*, *reşîd* gibi sıfatlar kullandıklarını, bunun da amacının isimlerinin halkın ağzında eskiyip yıpranmasını engellemek olduğunu söyler. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 316)

Yazara göre Abbasi hilafeti zayıflayıp, misyonunu kaybetmeye başladığında Müslümanların birliği parçalanmış, bütün hükümdarlar *sultân* olarak isimlendirilir, artık her biri farklı lakaplar kullanıyor olmuştur. Bu süreçte halifeler doğudaki Acem (Arap olmayan) hükümdarlarına *devle* ve *mülk* kelimesi içeren ve onların kendilerine itaat ettiklerini ve bağlı olduklarını hissettirecek lakaplar veriyorlardı. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 317) Ancak halifeliğin etkisi tamamen ortadan kalkınca, bu hükümdarlar, kendi lakaplarının yanında *nâsır* ve *mansûr* gibi devletin yardımcısı ve destekçisi olduklarını gösteren değil, doğrudan devletin başında bulunanlara özgü lakaplar kullanmaya başlamışlardır. Böylece daha önceki bağılıklarından kurtulduklarını hissettirmektedirler. Bu lakaplar genelde *esedü'd-dîn*, *nâsırü'd-dîn* gibi dine izafe edilen lakaplar olmaktadır. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 317)

Yukarıda verdiğimiz bilgileri teyit eden bilgilerin yanında, İbn Haldûn ayrıca müstakil bir hilafet tesis edilen Endülüs Emevi Devleti'ne de dikkatleri çeker. Ona göre Endülüs'te de durum pek farklı değildir. Başlangıçta Endülüs Emevileri, hem kendi selefleri kullanmadığı hem de hilafetin merkezinden uzak olduklarından bu tür lakaplar kullanmadılar. Ancak 10. Yüzyılın başlarında devletin başına geçen III. Abdürrahim'den (300-350 / 912-961) itibaren Endülüs Emevi hükümdarları da isimlerinin yanlarında bir lakap kullanmaya başladılar. Abdurrahman, hicrî 317 (miladî 929) senesinde Endülüs Emevi tarihinde ilk defa *halife* ve *emîrû'l-mü'minîn* unvanlarını kullanmıştır. (İbnü'l-Esîr, VII, 2008, s. 188; Yıldız, 1988, s. 154) Selefleri genellikle *emîr* unvanıyla yetinirken, III. Abdurrahman yeni aldığı mezkûr unvanlarına *nâsır-lidînillahî* (Allah'ın dininin

yardımcısı) da eklemekten geri durmamıştır. Kendisinden sonraki hükümdarlar da onu örnek olarak isimlerinin yanında, halifeler üzerinde kurdukları hâkimiyete bağlı olarak *nasır, mansûr, mu'tasım, mu'temîd* ve *muzaffer* gibi sıfatlarla güçlendirilmiş lakaplar kullanmışlardır. (İbn-i Haldûn, 2004, ss. 316-318) İbn Haldûn, Endülüslü şair İbn Şeref el-Kayrevânî'den (390-460 / 1000-1067) onları kınayan bir şiir paylaşarak aslında yaşananlarla ilgili kendi hislerini de ortaya koymuştur:

“Beni Endülüs'ten soğutan şeylerden biri de

Orada duyduğum Mu'tasım ve Mu'tezîd isimleridir

Bunlar layık olunmadan kullanılan hükümdar isimleri olup

Kedinin aslan şekli almak için kendini şişirmesine benziyor.” (İbn-i Haldûn, 2004, s. 217,317)¹⁰

Yine Mısır'da hilafetini ilan eden Şîî asıllı Fatımî Devleti'ndeki (297-567 / 909-1171) halifelerin de bu trende uydukları açıkça görülür. Bazı Fâtımî halifelerinin yarım sayfa tutan unvan ve lakaplara sahip oldukları bilinmektedir. (Özaydın, 2012, s. 163) Ayrıca Şîî Fatımî halifeleri, başta vezirleri olmak üzere, devlet içerisindeki üst düzey idarecilere, kendilerine bağlılıklarını bildiren hükümdarlara ve yerel yöneticilere çok sayıda unvan ve lakap taltif etmekten geri durmamışlardır. Halife el-Hâkim-Biemrillâh (386-411 / 996-1021) da ilk zamanlarda unvanları bol bol dağıttıktan sonra, 408/1017 yılında en yüksek yedi unvan hariç, hepsini kaldırmıştır. Ancak daha sonra eski uygulamalar tekrardan hâkim olmuştur. (Mez, 1937, s. 87; Mez, 2000, s. 108)

SONUÇ

Orta Çağ İslam dünyasında gerek hükümdarlar ve halifelerin, aynı zamanda yerel yöneticiler ve makam mensuplarının unvan ve lakaplarının çokluğu ve bunların ihtişamıyla gururlandıkları görülür. Devrin hükümdarları bu unvan ve lakapları gerek hutbelerde okutarak gerek sikkelerde nakşederek gerekse devletlerarası yazışmalarda kullanarak statülerini, nüfuzlarını güçlendirmek istemişlerdir. Esasında halife, İslam dünyasında hukukî meşruiyetin tevdî edildiği kişi olarak kabul edilmektedir. Bir bağımsız hükümdar sahip olduğu topraklardaki meşruiyetini kanıtlamak için, halifeden icazet almalı ve unvanını halifeye resmen onaylatmalıdır. (Hodgson, 1995, s. 58) Ancak Abbasi Devleti'nin 9. yüzyılın ikinci

¹⁰Benzer dizeler yukarıda belirtildiği üzere, İbn Cübeyr tarafından İbn Şeref el-Kayrevânî'den nakledilmiştir. İbn Reşîk el-Kayrevânî (1000-1064) ve İbn Şeref el-Kayrevânî (1000-1067) nisbelerinden anlaşılacağı üzere, günümüzde Tunus'ta bir şehir olan Kayrevân'da dünyaya gelmişlerdir. Aynı devrin ve şehrin edip ve şairi olarak bu iki insan edebiyat meclislerinde yan yana gelmişler, birbirlerinin şiirlerinden haberdar olmuşlar, birbirleriyle şiirler yoluyla atışmışlardır. (Bkz. Şensoy ve Küçüksarı, 2019, ss. 3-7)

yarısından itibaren zayıflama sürecine girmesi, *tevâif-i mülûk* devletlerinin kurulması, nihayetinde hilafet merkezinin Şîi Büveyhîler tarafından işgali, halifelerin siyasi otoritelerini büyük oranda kaybetmelerine sebebiyet verecektir. Tarihî kaynaklarında açıkça gösterdiği üzere, verilen unvan ve lakaplar çok iddialı ve şatafatlı olmaya başlamış, hak etmeyen kişilere belli ücret karşılığında unvanlar dağıtılmış, halifeler ve hükümdarlar çok sayıda unvan ve lakabı kullanmaktan çekinmemiştir. Böylece unvan ve lakap kullanımında büyük bir enflasyon baş gösterdiği gibi, miktarı artan her şey de olduğu gibi bunların değerleri de iyice düşmüştür. Bu durum devrin şairleri tarafından hicivlere bile konu edilerek alaya alınmıştır. Böylece söyleyebiliriz ki tarihçiler için sadece unvan ve lakaplar üzerinden İslam dünyasındaki hükümdarların nüfuz ve konumunu yorumlamak, en azın azından söz konusu devirler için, hiç de kolay olmayacaktır.

Anlaşılan Bağdat'taki halifeler, efendileri gibi hareket eden Büveyhî emîrleri güçten düştükçe, sesini yükseltmeye, en azından sünnî Müslüman hükümdarlar üzerindeki otoritelerini ve nüfuzlarını hissettirmeye çalışmışlardı. Bu sıralarda Selçukluların sünnî rakip olarak Şîi Büveyhîlerin karşısına çıkması da, otoritesini yeni yollarla kabul ettirmek isteyen Abbasi halifesi tarafından olumlu karşılanacaktır. (Hodgson, 1995, s. 57) Ancak, Marshal G. S. Hodgson'ın yazdığı gibi, Abbasi hilafetini Şîi Büveyhî boyunduruğundan kurtaran Selçukluların da halifeleri kendi siyasetleri lehine kullanmaya çalıştıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. (Hodgson, 1995, s. 59) Dahası gerek Selçuklular gerekse mahiyetlerindeki Oğuz Türklerinin kurdukları devletlerde bu iddialı unvan ve lakap kullanımları devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Akyol, E. (2018). Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti 334/945 – 447/1055. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 119-130.

Akyüz, V. (2015). Mâverdi ve Hukuk. Ali Çetinkaya ve Abdullah Karaman (ed.), *Doğudan batıya düşüncenin serüveni, İslam düşüncesinin altın çağı-5* içinde (ss. 1175-1196). İstanbul: İnsan Yayınları.

Artuk, İ. ve Artuk, C. (1993). *Artukoğulları sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.

Azimli, M. (2005). Sünnî hilafete tahakküm kurmuş bir Şii hanedan: Büveyhîler. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 19-32.

Beyhakî, (2019). *Târîh-i Beyhakî*, Necati Lugal (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bozkurt, N. (2003). Lakap. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 65-67.

Bosworth, C. E. (1962). The Titulature of the early Ghaznavids. *Oriens*, 15, 210-233.

Buhâri, (1989). *Sahih-i Buhâri ve tercümesi. Kitâbu'l Edeb.* Mehmed Sofuoğlu (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Demirci, M. ve Saçar, S. (2019). Selçukluların Nişâbur'a girişi ve Gazneli bürokrasisinin tepkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 281-292.

Devletşah, (1977). *Devletşah tezkiresi.* Necati Lugal (çev.), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Ebû Reyhan el-Bîrûnî, (2011). *Maziden kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

Eusebius Pamphilius. *Vita Constantini (The Life of Constantine)*, Book IV, Chapter 15, s. 1039 ([http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\],_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf)) (erişim: 12.12.2020)

Ferruhî-yi Sîstânî, (1311). *Divan.* Ali Abdurresulî (ed.), Tahran.

Genç, S. (2002). Tuğrul Bey zamanında Selçuklu-Abbâsî ilişkileri. Hasan Celal Güzel ve diğerleri (ed.), *Türkler*, C. 6 içinde (ss. 639-659). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güner, A. (1994). Ebû Kâlicâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, 171-172.

Güner, A. (2001). Kâbûs b. Veşmgîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 43-44.

Hasan, İ. H. (1986). *Siyasi-dini-kültürel sosyal İslam tarihi*, C. 4, Komisyon (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Hilâl bin Muhassin es-Sâbî (1958). *Kitabu tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ.* Abdüsettâr Hamid Ferrâc (nşr.), Kahire: Mektebetü'l A'yân.

Hitti, P. K. (1997). *Siyasi ve kültürel İslam tarihi III*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hodgson, M. G. S. (1995). *İslam'ın serüveni, bir dünya medeniyetinde bilinç ve tarih.* C. II, Metin Karabaşoğlu (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.

İbn Cübeyr (2003). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara.* İsmail Güler (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

İbn Tagrıberdî, (1992). *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire.* IV, Muhammed Hüseyin Şemseddin (ed.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Tıktaka, (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258).* Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İbn-i Haldûn, (2004). *Mukaddime, Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultânu'l-Ekber*. Halil Kendir (çev.), Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

İbnü'l-Cevzî, (1992). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. XV, Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata (ed.), Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, (2008). *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. C. 7-8-9, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özeydin, Yunus Apaydin, Abdullah Köşe (çev.), İstanbul: Hikmet Neşriyat.

İbnü'l Kesir, (2017). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. XII, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı yayınları.

Kallek, C. (2004). Men. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 105-107.

Kallek, C. (2005). Miskal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 182-183.

Karaçam, H. (2012). *Artuklu kitabeleri (1102-1409)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Komisyon, (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lane-Poole, S. (1875). *Coins of the Urtukî Turkomans, the International Numismata Orientalia*. Londra: British Museum.

Lane-Poole, S. (1876). *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, II, Mohammanan Dynasties*. Londra: British Museum.

Mesûdî, (2018). *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Bilge KültürSanat.

Merçil, E. (2003). Mâmur-ı Gaznevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 362-365.

Mez, A. (1937). *Renaissance of Islam*. Londra:Luzac and Co.

Mez, A. (2000). *İslam'ın Rönesansı – X. Yüzyılda İslam Medeniyeti*. Salih Şaban (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Mıynat, A. (2018). Gümüş sikkeler ve çağdaş yazılı kaynaklar ışığında bir Artuklu Şehri Düneysir'in (Koçhisar-Kızıltepe) yükselişi (12.-13. yüzyıllar). *Tarih Okulu Dergisi*, 33, 45-65.

Nizâmü'l-Mülk, (1998). *Siyâset-Nâme*. Mehmet Altay Köymen (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özaydın, A. (2001). Kâim-Biemrillâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 210-211.

Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 404-412.

Özaydın, A. (2008). Büyük Selçuklularda unvan ve lakaplar. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri (haz.), *Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan* içinde (ss. 421-433), İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Özaydın, A. (2012). Unvan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, 163-166.

Râvendî, (1999). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. C. I, Ahmet Ateş (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Seâlibî, Ebû Mansûr, (1956-1958). *Yetimetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*. I-IV, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (nşr.), Kahire.

Sevim, A. (1993). Çağrı Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 183-186.

Spengler, W. F. ve Sayles, W. G. (1992). *Turkoman figural bronze coins and their iconography, The Artuqids*. Wisconsin: Lodi, Clio's Cabinet.

Sümertaş, B. (2008). Mâverdî ve Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 31-64.

Şensoy, S. ve Küçüksarı, M. (2019). İbn Şeref el-Kayrevânî'nin Şiirlerinde Şikâyet Teması. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 1-19.

Tüccar, Z. (1999). İbn Reşik el-Kayrevânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 20, 247-249.

Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 206-215.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devlet teşkilatına medhal*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.

Ünal, G. (2018). Büveyhîler hilafeti Abbâsilerden neden almadılar?. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (3), 405-416.

Yıldız, H. D. (1988). Abdurrahman III. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 152-155.

<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/coins/c47?back=1&show=design> (erişim: 12.12.2020)